

ЧОМУ «НЕ ГОРЯТЬ РУКОПИСИ»?

Ю.Г. Писаренко

Згадати цей добре відомий вислів з роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» нам дала привід, здавалося б, протилежна ситуація. У 1994 році, під час археологічних розкопок по вул. Великій Житомирській у м. Києві, довелося брати участь у дослідженні своєрідного поховання близько семи попередньо спалених книг. Залишки великого бронзового, вкритого сріблом хреста з окладу, бронзові застібки та цвяхи були характерними для оформлення богослужбних книг давньої Русі. Це книгоспалення у ямі було проведене приблизно наприкінці XII ст. у північній частині давнього «міста Ярослава», метрів за 300 від Софії Київської, на окраї давньоруського кладовища XII-XIII ст. Спалення несло в собі риси магічного ритуалу, адже поховання книг супроводжували рештки жертвовного птаха — півня або курки — та фрагментовані останки принаймні двох людей. На один з черепів обережно був покладений ключ, а зверху — сокира. Ближче до середини згарища знайдено залізний замок¹. Жертву птаха тут, насправді, можна порівняти з язичницькими жертвопринесеннями тварин під час людських поховань², проте навряд чи, знищуючи єретичні книги, отже обстоюючи православну віру, палії стали б опікуватися додержанням

¹ *Боровський Я., Мовчан І.* Книга в Києві (за археологічними знахідками) // *Київський Альбом. Исторический альманах.* — Вып. 2. — К., 2002. — С. 56-60. Часто у магічних замовляннях фігурували ключ і замок, що ніби підкреслювало непоршність молитви-замовляння, яка дорівнювалася до космогонічного дійства (див., напр.: *Голіченко Т.С.* Слов'янська міфологія та антична культура. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 64). Можливо, аналогічну ідею «незворотності дії» могла позначати і сокира — за принципом «сказав, як відрубав».

² Див., напр.: *Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий под редакцией академика И.Ю. Крачковского.* — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — С. 82.

саме язичницького поховального обряду. З іншого боку, як тоді пояснити, що наприкінці XII ст., за офіційного панування християнства, були спалені церковні книги, до того ж у супроводі язичницької жертви?

Насамперед, очевидно, слід враховувати висновки, згідно з якими на початок XIII ст. на Русі язичницькі традиції не лише неофіційно зберігалися по містах і селах, але подекуди і культивувалися князівсько-боярськими колами як пам'ятні звичаї предків³. Тому гадаємо, що у випадку магічного «знищення» книг могло йтися про якусь синкретичну, «двовірну» практику, за якою це або була жертва задля досягнення певної милості потойбічних сил, або ж, скажімо, з метою ворожіння (рос. гадания), як у раніше розібраному нами обряді⁴. В обох випадках мало йтися про якісь надзвичайні, катастрофічні обставини, як, наприклад, неврожай або війна. Очевидно, у такій, екзистенційній ситуації просто молитов вважалося недостатньо, отже, значимість книги як святині перевищувала власне її зміст. Спалення і поховання відразу кількох книг, здається, цю ідею лише підкреслює. Напевно, книга мислилась як річ трансцендентна, отже — навіть більше, ніж «річ». Саме про таку властивість тексту, яка не підлягає фізичному знищенню, очевидно, йдеться у булгаківських рядках⁵. Смерть тексту, отже, можна зіставити із смертю самої людини: в обох випадках усвідомленню непоправності втрати протистоїть віра у безсмертя духовної субстанції.

Уявлення про божественне походження книги, насамперед, засвідчує образ скрижалей Завіту, нібито, отриманих Мойсеєм від Бога на горі Синай:

І повернувся, і зійшов Мойсей із гори, — а в руці його дві таблиці свідцтва, писані з обох їхніх сторін.

А таблиці — Божа робота вони, а письмо — Боже письмо воно, вирізблене на таблицях (Вих. 32:15-16).

³ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — С. 773-782.

⁴ Писаренко Ю.Г. Соціальна стратиграфія архаїчного образу (на прикладі білини про турів) // Актуальні проблеми духовності. Збірн. наук. праць за ред. Я.В. Шрамка. — Вип. 12. — Кривий Ріг, 2011. — С. 253-272.

⁵ Історичні приклади та розробка ідеї потойбічності «слова» див. також: Шпенглер О. Закат Європи: Очерки морфології мирової історії. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. — Мн.: ООО «Попурри», 1999. — С. 313-320; Борхес Х.Л. Письмена Бога. — М.: Республика, 1992. Найближчим прикладом невіддільності священної книги вогню є задане Костянтином Багрянородним «Чудо про незгораюче Євангеліє» (Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 51). Про трансцендентність (космогонічність) книги, пов'язану з її спаленням, пише також Т.С. Голіченко, хоча й без посилання, де саме автор зустрічав цю практику (Голіченко Т.С. Вказ. праця. — С. 18).

Той самий Мойсей пізніше згадує ще про одну книгу, в яку Бог записував собі імена праведних:

І вернувся Мойсей до Господа та й сказав: «О, згрішив цей народ великим гріхом, — вони зробили собі золотих богів!

А тепер, коли б Ти пробачив їм їхній гріх! А як ні, — витри мене з книги Своєї, яку Ти написав.

І промовив Господь до Мойсея: «Хто згрішив Мені, того витру із книги Своєї» (Вих. 32:31-33).

У 5-й главі «Одкровення Івана Богослова» знаходимо оповідь про книжку, в якій «запечатані» картини Апокаліпсису:

І я бачив в правиці Того, Хто сидить на престолі, книгу, написану всередині і назовні, і запечатану сімома печатками.

І бачив я потужного Ангола, який гучним голосом кликав: «Хто гідний розгорнути книгу, і зламати печатки її?»

І не міг ніхто ні на небі, ні на землі, ані під землею розгорнути книги, ані навіть зазирнути в неї. [...]

І Він (Агнець, Ісус. — Ю.П.) підійшов, і взяв книгу з правиці Того, Хто сидить на престолі (Об. 5:1-3, 7).

Вважається, що саме цей образ таємничої книги був запозичений із «Одкровення Івана Богослова» та «Апокрифічного Апокаліпсису Івана» російським «духовним віршем» про «Голубину книгу»⁶. Про зміст цієї гігантської книги, що нібито вміщує таїну устрою Всесвіту, можна було судити лише гіпотетично, оскільки «на руках держать книгу — не удержать, / Читать книгу — не прочести»⁷. Книга ця пов'язана з потойбічним світом, який не має цілком точних координат: випадаючи з небес, вона, в той же час, — «глибинная», в чому вбачається не лише її зв'язок з «глибинами мудрості», але і, власне, — з підземністю. До того ж, визнаючи світ створеним з частин тіла самого Бога («А и белой свет — от лица божья, / Со(л)нцо праведно — от очей его»⁸), цей «гросбух» сам ніби уподібнюється велетню Пуруші, дорівнює Всесвіту.

Повертаючись до «Одкровення Івана Богослова», бачимо, що у книзі 10-й він оповідає про сходження з неба Ангола з розкритою книжкою в руках, про голос до нього з неба, аби він узяв цю книжку в Ангола, і про заклик самого Ангола, щоб пророк з'їв ту книжку.

⁶ Калугин В.В. «Кънигы»: отношение древнерусских писателей к книге // Древнерусская литература: Изображение общества. — М.: Наука, 1991. — С. 102-104.

⁷ Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. — М.: Изд-во АН СССР, 1977. — С. 210.

⁸ Там же. — С. 211.

І я взяв з руки Ангола книжку та з'їв її. І була вона в устах моїх, немов мед той, солодка. Та коли я її з'їв, вона гіркість зробила в моїм животі. . .

І сказали мені: «Ти мусиш знову пророкувати про народи, і поган, і язики, і про багато царів (Об. 10:1-11).

Тут, власне, є цікавою думка, що знання, зміст майбутньої книги автора-пророка був наперед фізично засвоєний ним від вищих сил, отже пророча книга, знову ж таки, є посередницею між цими силами і людьми. Аналогічний образ божественної книги-сувою, що з'їдається пророком, зустрічається у «Книзі пророка Єзекіїля» (Єз. 3:1-3).

Й нарешті у 20-й главі «Одкровення», у описі Страшного суду є дещо туманні згадки про книги або «книгу життя», згідно з якими кожного судять за його вчинки:

І бачив я мертвих малих і великих, що стояли перед Богом. І розгорнулися книги, і розгорнулася інша книга, — то книга життя. І суджено мертвих, як написано в книгах, за вчинками їхніми. [. . .]

А хто не знайшовся написаний в книзі життя, той укинений буде в озеро огняне (Об. 20:12, 15).

Та, очевидно, найбільш концентрований вираз божественної природи слова вміщує «Євангеліє від св. Івана»:

Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог (Ів. 1:1).

Живим втіленням цього божественного Логосу у християнстві визнається Ісус Христос⁹.

Аналогію біблійним зображенням книги знаходимо також у Корані:

Аллах скасовує те, що побажає, і встановлює те, що побажає. У Нього — Матір Писання (Сура 13. «Грім», 39);

Хвала Аллаху, Який зіслав рабу Своему Писання й не допустив у ньому жодних суперечностей (Сура 18. «Печера», 1);

Покладуть книгу й ти побачиш, як перелякаються грішники від того, що [записано] в ній. І скажуть: «Щоб нам загинути! Що за книга! Там не забуто ніщо — ні мале, ні велике, усе пораховано!» (Там же, 47(49)).

⁹ Логос // Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 324. Примітно, також, що у «Одкровенні Івана Богослова» Вседержитель промовляє: «Я Альфа й Омега» (Об. 1:8), цебто: «Я Початок і Кінець» (Порівн.: Об. 22:13).

Наведені уявлення про книги, що, з божественної волі, є владними над життям людей, очевидно, склалися під впливом більш давніх близькосхідних релігій, в котрих, зокрема, згадуються так звані «таблиці долі», володіння якими давало богу владу над світопорядком¹⁰. Так, наприклад, вавилонський бог Мардук здобуває ці таблиці як трофей у володарки хаосу Тіамат, чим стверджує своє верховенство серед богів¹¹. Таблиця долі згадується також у епосі про Гільгамеша (середина III тис. — VII–VI ст. до н.е.), у оповіді його помираючого друга, Енкіду про своє видіння загробного світу. Там він бачить царицю землі Ерешкігаль, а далі:

Белет-цері, діва-писар землі, перед нею на колінах,
Тримає Таблицю Долі. Перед нею читає —
Лице підвела, мене уздріла:
«Смерть уже забрала цього чоловіка!»
(VII.194-198)¹².

Як пише І.М. Дьяконов, в уяві людей Дворіччя доля людини була записана клинописом у богів в «таблиці долі»; у час смерті за ним приходила уособлена Доля — бог Намтар, або Еккemu — Викрадач¹³. У сучасності певною пародією «таблиць долі» виглядають численні довідки, що все життя супроводжують, чи, скоріше, переслідують нашого пересічного співвітчизника. Ідея та сама: життя людини «згори» санкціоноване певним текстом.

Що підземелля (за давніми уявленнями, пов'язане з горішніми сферами¹⁴) вважалося середовищем, спорідненим сакральним текстам, засвідчує практика поводження євреїв із вилученими з використання, через свою старість або апокрифічність, текстами, що поміщалися у так звані генізи — сховища при синагогах. Після довгого «ув'язнення» такі тексти урочисто ховалися — часто поряд з могилою мудреця. Давні євреї вірили, що вміст книги, що пошарпалася та захована, — відлітає

¹⁰ Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. — М.: Центрполиграф, 1991. — С. 20.

¹¹ Там же. — С. 33, 36.

¹² На рiках Вавилонських. З найдавшiпоi лiтератури Шумеру, Вавилону, Палестини / Упорядник М. Москаленко. Передмова І. Дьяконов. — К.: Днiпро, 1991. — С. 128.

¹³ Дьяконов И.М. Эпос о Гильгамеше // Эпос о Гильгамеше («О все выдавшем»). — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 101.

¹⁴ Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. — К.: Глобус, 1996. — С. 26. Ілюзія існування переходу між підземеллям і небом, насамперед, створювалася завдяки уявній картині руху Сонця (Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981. — С. 236-238).

до небес, так само, як душа померлого¹⁵. Цікаво, що аналогічно вчиняють із записками, які прочані залишають у Стіні Плачу, оскільки вважається, що так слід робити зі всіма текстами, в яких згадується ім'я Бога¹⁶. Не менш показове чернецьке наближення до небесного Бога, втім — шляхом молитов і вивчення книг у печері¹⁷.

У зв'язку з темою трансцендентності книг, не можемо не нагадати про аналогічну роль книги у билині та у обряді ворожіння часів Великої Вітчизняної війни, які доводилося аналізувати на сторінках цього часопису¹⁸. У билині йшлося про закопування і оплакування книги якоюсь Дівою (варіант О. Григор'єва), а Туриця розтлумачувала своїм дітям, що то сама Богородиця ховала християнську віру. Згідно з іншими варіантами билини, ці події відбувалися на тлі ворожого навали¹⁹, і Туриця передрікала загибель Києва. Під час останньої війни жінки, навпаки, після захоронення книги, бачили видіння, яке віщувало перемогу.

Чому прилучення книги до землі надає пророчої функції саме жінкам? Очевидно, вони стають речницями землі у функції пророкиці, озвучують те, що могла б сказати, якщо б говорила, сама земля, тому що в архаїці «жінка» семантично була тотожна «землі»²⁰. У билині передрікає Туриця — також іпостась землі та передтеча образів «міста» та Богородиці. Активує цю пророчу функцію землі закопування книги і без такої дії ця «реакція» пророкування не відбулася б.

Який смисл такого незвичного дійства з книгою, початково — Євангелієм? Чи відігравав первинно якусь роль власне зміст цієї книги — життєпис Ісуса, адже для нашого сучасника роль будь-якої книги визначається саме її змістом. Слова Семіона Солунського, що «Святе Євангеліє» є образом Ісуса Христа (гл. 13 «Про храм»)²¹, могло б при-

¹⁵ *Дойель Л.* Завещанное временем. Поиски памятников письменности. — М.: Наука, 1980. — С. 407-408.

¹⁶ Аналогією цим запискам можна визнати молитовні, звернені до Бога і святих, графіті, видряпані на стінах православних храмів (напр.: *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVII вв. — К.: Наукова думка, 1985).

¹⁷ Зіст.: *Кушаков В.* Філософ у печері: Затворництво як форма практичного філософування доби Київської Русі // Київські обрії. Історико-філософські нариси. — К., 1997. — С. 20-39.

¹⁸ *Писаренко Ю.Г.* Вказ. праця. — С. 253-272.

¹⁹ Ім'я загарбника в билині, Батиґа, очевидно, натякає на події захоплення Києва військами хана Батия 1240 р.

²⁰ *Фрейдєнберг О.М.* Введение в теорию античного фольклора // Фрейдєнберг О.М. Миф и литература древности. — М.: Восточная литература, 1998. — С. 83.

²¹ *Вениамин*, архиепископ. Новая Скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных. — М.: Изд-во Православного братства

вести до думки, що закопування книги означало відтворення божественної жертви, аби врятувати рідну землю від катастрофи, забезпечити перемогу²². Однак, «поховання» книги в якості жертви, котрою викупувалася перемога, напевно, розглядатися не може, оскільки книга закопувалася заради заглядання у майбутнє, і на те, яким буде пророцтво — позитивним чи негативним, — як свідчить погане передрікання Туриці в билині, — дія з книгою не впливала²³. До того ж, відомий дослідник російської магії В.Ф. Райан на прикладі гадання за «Псалтиром» показав, що книга могла виступати в ролі об'єкта ворожіння, як із зверненням до її тексту, так і без нього²⁴.

Передання книги землі у відповідь надавало жінкам властивість бачення майбутнього. Причому, чи то земля мала «розкодувати» майбутнє, приховане в книзі, чи, навпаки, книга мала стати «ключем до шифру» майбуття, відомого лише землі. Принаймні, пересвідчуємося, що в цьому обряді наявна ідея посередництва книги між світом потойбіччя і людьми.

Якщо замислитися над медіативною роллю книги, то можна побачити, що книга завжди призначена для майбутнього, для того, хто йде слідом за автором, хоча, здебільшого, в ній розглядається минуле. Добираючи з минулого корисне для майбуття, вона, передусім, є засобом збереження пам'яті. Однак, образно кажучи, те, про що йдеться у книзі, саме ніби «поховане у землі». Книга допомагає це оживити, невидиме зробивши видимим²⁵. Іншим, швидше технічним, аспектом «посередництва» книги є те, що, записуючи матеріал за допомогою слів, літер, для людини неписьменної або тієї, що отримала книгу, але ще не прочитала, книга є видимим знаком невидимого смислу, втіленням таємниці чи то «потойбіччя», якому насправді «відомо усе». Таким чином, з одного боку, книга оживляє минуле, — те, що відбулося і більше не існує, а з іншого — робить це в такий спосіб (відмінний

святителя Филарета Митрополита Московского, 1999. — С. 13.

²² Писаренко Ю.Г. Вказ. праця. — С. 257.

²³ Звісно, ми враховуємо спостереження, що трагічне «зачало» билини виявляє лише пізніший, штучний зв'язок із оповіддю про надто легковажну перемогу Василя Ігнатовича (*Миллер Вс. Очерки русской народной словесности. Былины. I-XVI.* — М.: Тип. тов-ва И.Д. Сытина, 1897. — С. 315, 326).

²⁴ Райан В.Ф. Баня в полночь: Исторический обзор магии и гаданий в России. — М.: Изд-во НЛЮ, 2006. — С. 443-446.

²⁵ При цьому, як зауважує М. Еліаде, сам процес читання є ніби виходом із часу сучасного, зануренням у нині неіснуючий «міфічний час» (*Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії // Еліаде М. Мефістофель і андрогін.* — К.: Основи, 2001. — С. 135-136).

від «видовищних» інформаційних засобів, на зразок живопису, скульптури, театру, фотографії, кіно, телебачення), який, з певної точки зору, сам нагадує приховування-«поховання», котре неможливо відкрити, не знаючи ключа до шифру. Отже, як образ, книга, за своєю семантикою, принаймні, двічі може бути визнана «потойбічною» або «хтонічною», тобто — однієї природи з «землею», а через неї також — символічно спорідненою з «Турицею», «Дівою-містом, стіною» і «Богородицею» нашої билини.

Можливо, саме зазначені символічні моменти, а також переважна поширеність у давнину релігійних текстів, сприяли становленню уявлення про трансцендентну природу книги.

На відміну від якоїсь скриньки, котру, за допомогою ключа, достатньо відкрити, побачити в ній певну річ і цим миттєво втамувати свою цікавість, пізнання книги не обмежується фізичним відчуттям зібраних у палітурку аркушів, але і віртуально, а головне — сутнісно показує тобі світ навколо і самого себе у світі. Завдяки книзі більше дізнаєшся не лише про розмаїття матеріального, але і засвоюєш духовне, сповнюєшся життєвою мудрістю. Тому найлогічнішим образом Мудрості зазвичай уявляємо саме книгу. Асоціація билинної Дівистини-Богородиці із центральним образом Київської Софії — «Нерушимою стіною», а також зв'язок билинного персонажу саме із книгою, приводить нас до думки, що постать «Діви», яка читає, плаче над книгою, закопує книгу, могла відбивати характерне поєднання Діви Марії з ідеєю Мудрості — Софії. Невипадково, наприклад, слово Андрія Критського, що читається на Успіння, так звертається до Марії:

Ти, воістину, жива книга духовного Слова, без слова написаного у Тобі животворною тростиною Святого Духу. Ти одна — воістину написана Богом книга Нового Заповіту, який Бог наперед уклав з людьми²⁶.

У своєму ґрунтовному дослідженні історії поєднання образів Софії і Марії Т. Шипфлінгер зазначає, що

іконографічно єдність Софії і Діви чудово зображується на багатьох картинах, де Діва Марія тримає в руках або на колінах книгу, як це можна бачити на багатьох зображеннях Благовіщення²⁷.

Цікаве також зауваження дослідника щодо сусідства на пізньому іконостасі Софії Київської двох ікон — ліворуч Марії з Богонемовлям, а праворуч Христа з книгою в руці:

²⁶ Скабалланович М. Успение Пресвятой Богородицы. — К.: Пролог, 2004. — С. 93.

²⁷ Шипфлінгер Т. София-Мария. Целостный образ творения. — М.: Гнозис-Пресс-Скарабей, 1997. — С. 395.

Книга завжди була символом учення; Тора — закон, мудрість, а також символ Всесвіту. Оскільки Софія — це персоніфікована Тора та Всесвіт, то ми можемо розглядати це зображення ще глибше, як величну алегорію чудесної та непорушної єдності Христа та Діви Марії, Логоса і Софії. Ліворуч Діва Марія несе Христа-немовляту; праворуч Христос тримає в руках Книгу — втілену в людині Софію-Марію²⁸.

Отже, якщо насправді присутність книги у биліні також вказує на те, що Богородиця тут є втіленням Софії, то чи не може що-небудь привнести в наше розуміння Софії ця биліна? Що в цьому плані, наприклад, підказують нам дії із книгою як у биліні, так і у обряді?

Книга, що заковується, аби виявити пророчу здатність Землі, по суті, має допомогти розкритися духовній складовій Землі, прихованому в ній знанню²⁹, що знову нам нагадає про Мудрість-Софію. У присвяченій Софії філософській літературі, особливо російській, неодноразово висловлювалися здогадки як про генетичний зв'язок цього образу із архаїчною богинею-Землею³⁰, так і про його більш пізні уособлення Марією³¹. У світовому фольклорі, як ми вже згадували, жінка є «хтонічною», вона або втілює свій (материнський) рід у його злитті з територією³², або рід чужий, — ніби потойбічний. Під впливом тотемізму, «мати-рід-територія» набувала рис тварини (згадаймо Матурицю в биліні). Очевидно, чи не найпомітнішою спільною таємничою рисою образів жінок, самиць і Землі є їхня здатність народжувати. Істоти і рослини з'являються зі світу невидимого, пов'язаного з таємницею, ноуменом. Спілкування ж Туриці з її дітьми у биліні нагадає нам про передачу мудрості, традицій у материнському тотемічному роді, про первинність повчального діалогу матері і дитини³³. Таку ж причетність до непізнанного, закордоння «свого» виявляє фольклорна наречена. Казкова діва, до якої сватається герой, зазвичай, виявляє ворожість іншого світу, намагаючись згубити чужинця загадуванням важких загадок і завдань³⁴. В результаті, оволодіння жінкою, її «пізнання» чоловіком опиняється навіть термінологічно тотожним само-

²⁸ Там же. — С. 257.

²⁹ Тобто, розтлумачити, перекласти, розкрити текст книги має Земля, яка, отже, «знає» більше, ніж окрема книга. Втім, Земля тоді сама виступає як «Книга Книг».

³⁰ Шипфлінгер Т. Вказ. праця. — С. 216, 221.

³¹ Там же. — С. 39. — прим. 2; 235, 254, 255, 257, 298, 392-396.

³² Писаренко Ю.Г. «Лоно традиції» (размышляя над образом-понятием) // Актуальні проблеми духовності. Збірн. наук. праць. за ред. Я.В. Шрамка. — Вип. 13. — Кривий Ріг, 2012. — С. 78.

³³ Писаренко Ю.Г. Там же. — С. 77-78.

³⁴ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — С. 298, 305, 328.

му «пізнанню» у смислі набуття мудрості³⁵. Звісно ж, що загадування дівою — образом потойбіччя — загадок має свідчити, що сама вона знає на них відповіді, отже є втіленням мудрості.

Збережена нашою билиною свіжість фарб цього перетворення — із втілення Матері-землі (Туриця) на творчу Софію (Діва-стіна, книга, Богородиця), обумовлюється тим, що тривала для всього людства еволюція міфічного жіночого образу на руському ґрунті «стиснулася» в якихось тридцять років. Очевидно, ще незадовго до 1010 року князь Ярослав Володимирович на далеких обширах Ростовської землі долучився до «прасофійних» реалій мисливсько-шлюбного ритуалу, в якому протиставлений князю звір символізував хтонічну, ведмежу іпостась його нареченої³⁶. Ярослав ніби власноруч відтворив якийсь обряд, пов'язаний із «ведмедицею-Артемідою»³⁷, а згодом на місці «жертви-весілля» заклав місто Ярославль, як першу цивілізаційно-софійну дію на шляху до створення Софії Київської (1037 р.) — символу непорушного «граду Божого». Отже прозивання Ярослава «Мудрим», — тобто ніби порідненим із Софією, — має ще глибше коріння, адже, у юності, в якості ростовського князя він отримав печатку-відзнаку ще від сил, пов'язаних із прадавньою «мудрістю» хтонізму. Тому, можливо, праві ті дослідники, які вважають, що у мозаїчній Марії-Оранті (читай — Софії) ще проглядає велика слов'янська богиня землі³⁸. В свою чергу, в традиційному руському середовищі знання, освіта спочатку уподібнювалися смерті, небезпечному проникненню у потой-

³⁵ *Аверинцев С.С.* К истолкованию символики мифа об Эдипе // Античность и современность. — К 80-летию Ф.А. Петровского. — М.: Наука, 1972. — С. 96-97.

³⁶ *Писаренко Ю.Г.* До питання про першу сім'ю Ярослава Мудрого // Археологія. — К., 1995. — № 1. — С. 51-61.

³⁷ Назва нареченої на Півночі Русі «ведмедицею», очевидно, має таке саме походження, як і розігрування з себе ведмедів дівчатками, що готувалися до заміжжя при храмі «ведмедиці», Артеміді Бравронської в Аттиці (*Писаренко Ю.Г.* Соціальна стратиграфія архаїчного образу (на прикладі билини про турів) // Актуальні проблеми духовності. Збірн. наук. праць за ред. Я.В. Шрамка. — Вип. 12. — Кривий Ріг, 2011. — С. 266; *Вернан Ж.-П.* Смерть в очах. Втілення потойбічного світу в античній Греції. Артеміда, Горгони. — К.: Дух і Літера, 1993. — С. 17).

Додамо, що згідно із «Сказанием о построении града Ярославля», під час першого приходу Ярослава в «Медвежий угол», він приймає у мешканців поселення цілком язичницьку клятву, біля ідола Волоса: «И людии сии клятвою у Волоса обеща Князю жити в согласии и оброцы ему даяти...» (цит. за: *Лебедев А.* Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле. — Ярославль: Тип. Губ. зем. управы, 1877. — С. 7).

³⁸ *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской / С приложением статьи А.А. Белецкого о греческих надписях на мозаиках. — М.: Искусство, 1960. — С. 30.

бічне. Про це, приміром, свідчить фрагмент літопису (під 988 р.), згідно з яким у відповідь на повеління князя Володимира віддавати дітей «нарочитой чади» на «ученье книжное», їхні матері за ними, «акы по мертвечи плакахся»³⁹. Отже, не дивно, що і сама книга могла вважатися проявом потойбіччя.

У билині всі колишні і сучасні іпостасі образу Землі — Туриця, Діва-міська стіна, книга, і сама Богородиця (Софія?) — у критичну (порогову) хвилину ворожої навали знову об'єднуються. Вони повертаються у вихідний пункт свого архетипу — Землі, якому власна доля відома наперед. З точки зору архаїчного світогляду, це — саме той критичний момент космотворення (подібний до новорічного оновлення світу), в який з хаосу постає порядок, і який, зазвичай, супроводжується ритуалами гадання про майбутнє⁴⁰.

Втім механізм того, яким чином, на думку давніх, знищення книг мало показати майбутнє, — зрозуміти складно. Вище ми бачили, як Єзекіїль та Іван Богослов починають пророкувати не завдяки читанню отриманої від небес книги, а через її з'їдання, тобто, знову ж таки, — унаслідок фізичного знищення⁴¹. Чи не можна, в такому разі, припустити, що закопування або спалювання і поховання книг моделювало поглинення-з'їдання, засвоєння, обернення книги, завдяки якому пророк — обранець, втілення вищих сил — отримував здатність пророкувати. Особливо це показово у випадку, коли пророчицями виступали жінки, адже, згідно з архаїчним світоглядом, «жінка» і була «землею»⁴². До речі, в такому «прозоріні» глибин знаку — даного разу людини, жінки, — яке ігнорувало її звичайне втілення, вбачаємо аналогію тому, наскільки іноді байдуже сприймали книгу з її текстом, за якими вгадувалася лише абстрактна трансцендентність.

Надійшла до редакції 11 березня 2013 р.

³⁹ *Повесть временных лет*. — М.-Л. Изд-во АН СССР, 1950. — Ч. 1. — С. 81.

⁴⁰ Богданов К.А. Игра в жмурки: Сюжет, контекст, метафора // Богданов К.А. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. — СПб.: Искусство-СПБ, 2001. — С. 138.

⁴¹ З іншого боку, це могло б розумітися як повне злиття з книгою.

⁴² Фрейденберг О.М. Вказ. праця. — С. 83.